

ARAPLAR VE HAZARLAR

Michael Kmosko

Hazarların daha islâmiyetten evelki devre ait eski ermeni müverrihlerine tanındığını biliyoruz. Bu müverrihlerin bahsettikleri zamanları, bize emin bir istinatgâh teşkil etmedikleri için, meskût geçebiliriz. Hazarlar garbin rüyet sahasına ancak İmparator *Herakliüs* zamanında dahil olmuşlardır. *Herakliüs* ikinci *Hüsrev* e karşı vukubulan nevmidâne taarruz esnasında hazarlar Hâkanı *دبیل* ile ittifak etmiş ve ondan 4000 kişilik bir muavenet ordusu almıştı [1].

Hüsrev in çılginca fütuhât hırsı yalnız Bizans İmparatorluğunu zafa düçar etmekle kalmamış hasta Acem İmparatorluğunu da mahvetmişti. Kuvve-i maneviyeden mahrum, perişan Sasani İmparatorluğu *Ömer* in ordularına mukavemet edebilecek bir halde bulunmıyordu: *Kadsiye* muharebesini müteakip (632 son baharı) bütün İmparatorluk müthiş bir sür'atle çiğnenerek baştan başa fetedilmişti.

İrânın serhat dağlarının sarp geçitlerini geçmiye muvaffak olan cesur çöl evlâtları artık başka mania tanımyarak *Kafkasya* nm azim dağları önünde kat'iyen tereddüt göstermediler. Fakat şayanı hayrettir ki, harikulâde hücumlarına bütün İran dağlarının ve o devrin iki büyük devletinin, bütün askeri kuvvetleri ile mukavemet edemediği araplar kafkasya kapularında tevakkuf ettiler ve Kafkas geçitlerinin büyük bir devlet tarafından değil, belki sadece nim göçebe Hazarlar tarafından müdafaa edilmesine rağmen ilerlemeye muvaffak olamadılar.

Fakat bu, tabii bir hal değildi. Eğer araplar Kafkasya'nın geçitlerini ciddi surette zorlamamış olsalardı ancak o zaman tâbiî olabilirdi. Arapların bu muvaffakiyetsizliği bütün Avrupa ve hıristiyanlık için bir saadet oldu.

İzâhatımızın eyice anlaşılması için unutmamalıdır ki, fütuhât siyasetinde bir nevi muharrrik kuvvet mevcuttur. Hikmette nasıl

[1] Theophanes, Mighe P. G. CVIII, col. 655/6

tesir icra ederse tarihte de aynı tesiri yapan bu muharrik kuvvet şu suretle ifade edilebilir: iktisaden birbirine tâbi olan sahalarda siyasî istiklâllerini uzun müddet muhafaza edemezler. İktisadî vaz'iyet onları siyasî bir ittihat vücade getirmeye icbar eder ki, bu suretle vaktile *Aristo* nun *autarkia* kelimesi ile işaret ettiği iktisadî muvazene elde edilir. Türkiye Asyası'nın o zamanki sahası bu hususta klasik bir misal teşkil eder. *Irak* vaktile bütün Anadolu'nun zahire anbarı idi; fakat memlekette taş ve odun yoktu. Halbuki *Irak* m garbindeki dağlarda ise taş ve odun mebzulen mevcuttur; fakat bu dağlık arazi ahâlisinin yiyecekleri yoktu. Eski *Lagaş* hükümdarları milattan 2500 sene evvel *Amanos* a heyeti seferiyeler tertip ederek ebniye inşaatı için sedr ve servi kerestesi tedarik ederlerdi. Kuvvetli bir hükümdar geldiği zaman elde tutmak için bahriselit havzasında kâin ormanlık araziye zaptetmeye çalışıyordu. Bundan dolayı *Sargon* ve *Taram-sin* zamanından *Asurî* ve yeni *Babil* hükümetlerinin en parlak devirlerine gelinceye kadar bu nevi fütihat teşebbüslerinin her zaman tekerrürü tabiidir. Buna mukabil *Irak* taki hükümet-i merkezîye zaaf kesbettikçe memleket cibalınişin komşuların yağmalarına maruz kalıyordu.

Eski Türkiyanın muhtelif vilâyetlerinin teşkil ettiği vasi sahayı birleştirmek suretile büyük bir hükümdarlık, cihanşümül bir devlet teşkil etmek için muntazam tekerrür eden teşebbüsler bu vilâyetlerin yekdigirleriyle olan iktisadî münasebetleri ile izah edilir. Böyle vasi bir devlet fikrinin ilk tohumları milattan takriben 2500 sene evvel kendisine hükümdar-ı âlem *Sar Kissatim* unvanını veren *Naram-Sin* kadar gider. Bu *Akat* İmparatorluğunun sahası yalnız *Beynennehreyn* ile *Şimalî Surya* ya kadar uzanırsa da bilâhara Asurilerin cengâver hükümdarları *Iraka* da sahip olduklarından bilistifade eski *Akat* unvan-ı hükümdarisinde temellük ettikleri zaman bu ünvanın kendilerine verdiği salâhiyetten ciddî surette müstefit olmağa çalıştılar ve fütihat teşebbüslerini *Küçük Asya* nm kalbgâhma kadar tevsi ettiler. *Ahi-menit* lerde bu büyük İmparatorluğun varisleri sıfatile Adalar denizi sahillerine kadar tevsi saltanat ederek hatta Balkanları fethe çalıştıkları zaman yine o eski hükümet fikrile hareket ediyorlardı, Büyük *İskender* in teşkil ettiği İmparatorluk ise yine o eski *Babil* Hükümeti fikrinin ve ona esas olan iktisadî *Autarkia* nm yeniden kuvveden file çıkması idi. Romalılarda bilâhara velevki gayr-i-şuuri olsun -aynı fikre bağlandılar.

Muhammed in vefatından sonra araplar meydana çıktılar. *برموك* da (634) romalıları mağlup ettiler, onlardan *Surya* yı aldılar, acemlerin kuve-i- askeriyelerini imha ettikten sonra (635) bütün memleketlerini tahrip ettiler. Vaktile acem ve Asur kıtaatını şark imparatorluğu arazisine ve bilâhara türklerin *Bizans* in fethine sevkeden ve belki bir gün milli hükümetleri kuvvetlendiği zaman arapları oraya sevkedecek olan eski Şark Hükümeti fikrinin tesiri kat'i olan muharrik kuvveti, eski Şark İmparatorluğunun mühim bir kısmını işgal eden arapları garbe doğru sevketti.

Toros un yüksek silsilelerine istinat eden *Bizans* İmparatorluğu bir zamanlar bu fütihat ihtirasına mukavemet edebilecek derecede kuvvütlü bulunuyordu. Araplar *Muaviye* zamanında ve muahharan *هشام* devrinde, vaktile irana yaptıkları gibi *Bizans* i cesurane bir taarruzla baştan başa istilâ edemeyeceklerine kanaat getirmişlerdi. Durmak bilmiyen fütihat siyasetinin şiddetle istihdaf ettiği *İstanbul* u elde etmek için başka bir tarık aradılar. Daha uzun, fakat görünüşe nazaran daha kolay olan bu yol kâfasyayı mailen katederek Karadeniz boyunca uzuyor ve nehayet Balkanlar üzerinden İmparatorluğun bu mağrur şehrinin surları arkasına dayanıyordu. Eğer araplar, Kafkas geçitlerinin bekcileri olan hazarları memleketini acemler gibi istilâ edebilselerdi veya Hazarları islâmiyeti kabule teşvik ile kendi siyasetlerine alet edebilselerdi, Karadeniz sahili boyunca yaşayan milletleri tahtı tabiiyetine almak suretile onların Muavenetile Boğaziçi sahilindeki büyük şehri iskat etmek çocuk oyuncuğu kabilinden bir şey olacaktı. Arapların Kafkas geçitlerini ciddi surette zorlamağa başladıkları sekizinci asrın ilk nısfından itibaren Hazar Hâkanlarını kendi taraflarına celb için Bizans İmparatorlarının bütün kuvvetlerini sarf etmeleri ve hatta onlarla sihriyet tesisine kadar varmaları, vaziyet hakkında muhakeme yürütürken kat'iyen aldanmadığımızı ve Hazarların mukavemetini hiç bir suretle lüzumundan fazla yüksek göstermediğimizi vazıhan iraa eder. *Bizans* Sarayındaki haşin etikete vakıf olanlar, erguvanî elbise giyen insan şeklindeki bizanslı müşriklerin, bu kaba ve vahşi insanların yani hazarların lütüf ve iltifatına nail olmak için ne dereceye kadar nefislerini cebrettiklerini pek âlâ idrâk edebilirler.

Şu izahata nazaran, araplarm, Acam İmparatorluğunu istiladan sonra Hazarlar ile sıkı, fakat şayan-ı memnuniyet olmayan bir temas girmelerini pek tabii bulacağız. Maatteessüf bu hususa ait

tarihi an'anat o kadar yekdiglerini nakızdır ki, bunları kâmilen kıymetsiz telakki ederek toptan yekûn redde teşebbüs etmek kolaydır. Bu husustaki fikrimizi beyan etmeden evvel tarihi an'anelerin şahadetini dinlemek mecburiyetindeyiz.

Seyfe istinat eden Taberi (Annales V, 3663) atıdaki tarihi hadisi-Taberinin masallarına başka bir isim verilemez - zikrediyor: Hicretin 22. inci senesinde Halife Ömer Basra Valisi 1 سرافه بن عمرو e göndererek yerine 2 سرافه ابوموسی yı tayin etti. سرافه derhal vaktile istihkâmları 3 بکیر بن عبدالله الادی tarafından abloka edilen 4 سرافه e hareket etti. Kol ordusile Azerbaycan üzerinden yürüyerek بکیر in kıtaatila birleştikten sonra istihkâma hücum etti. سرافه berayi muavenet Cezire kumandanı 5 حبيب بن محامه yi gönderdi ve onun yerine 6 زياد بن حنظله yi tayin etti.

عبدالرحمن ordusunun cephesini 7 عبدالرحمن بن ربه idare ettiğinden 8 Derbent önünde ilk defa görüldü. Şehrin hakimi Acem شهربراز Şahrbaraz (Sharia?) arapların ileri harekâtını müşahede ettiğinden derhal 9 عبدالرحمن ile müzakerata girişti ve ahaliye cizye hususunda bazı gûna teshilatta bulunmak şartile istihkâmı teslim hazırladığını bildirdi. Teklifatı kısmen kabul edildiğinden kendisi ile Ermenistan ahalisi için bir amanname istihsal etti. Bu amanname metni Taberi de harfiyyen mevcuttur, Şehrin zabtından sonra سرافه komşu memleketleri fetetmek üzere adamlarını gönderdi. سرافه i Alanların 10 حذیفه بن اسيد (araksi mansabmm cenubunda) مرقان i بکیر memleketine 11 سلمان بن ربه yi (Abdurrahman'ın biraderi) başka bir yere izam etti. Bu kumandanlar hiç birşey elde edemediler; yalnız 12 مukan ı teshire muvaffak oldu. Mukan ahalisi de بکیر den bir amanname istihsal etti ki, kezalik metni harfiyen neşredilmişdir Bu esnada 13 سرافه vefat etti. Yerine 14 درشد کوماندانی olan 15 عبدالرحمن Türkleri (Taberi eserinin bu kısmında Hazarları bu namla yadediyor) mutlaka mağlûp etmek isteyordu. Balangara kadar girmeye muvaffak oldu; hatta suvarisini 200 fersahlık mesafede 16 البيضاء [1] ya kadar gönderdi. Bu esnada 17 سرافه de vefat etti. 18 عثمان in zaman-ı hilâfetinde dahi gazvelere devam edildi. Dehşetten mu-

[1] Bu şehir «Konstantinus Porjirojenetos»a göre Rumca beyaz misafirhane manasına gelen (Migne P. p. h. CVIII. 32718) ve Rus an'anesinin [Krasin, Rus Hükümeti tarihi, Riga, 1820, C. I, S. 140 ve 344] Belaveza yani beyaz güle tesmiye edilen Serkl olsa gerektir. Marquart سرافه in «İtil» olduğunu bidayette ispata çalışmakla beraber Streifzüge S. 2] müdafaa edilmesi mümkün olmayın bu davadan aynı eserin sonlarında (S. 474) sarfı nazar ediyor. (مقدس) (Arap coğrafya külliyatı, C. III, S. 355) البيضاء mn اسفندیار m demir kapusundan 4 aybk mesafede kâin olduğunu iddia ediyor ki, «İtil» ile aynı olduğunu bu iddia da gösterir.

âttal bir hâle gelen türkler bidayette kendilerini müdafâa edemediler; çünkü bunlar araplar namına bizzat meleklerin harb ettikleri ve bundan dolayı birtek arabın bile kılma bir hata gelemiyeceği fikrinde idiler. Müslümanlardan bazılarını iğfal ile ormanda katletmiye muvaffak olan türkler bundan cesaret alarak nehayet arapları imha ettiler. Arapların reisi cesur *عبدالرحمن* harp meydanında kaldı. *عبدالرحمن* in vefatından sonra sancak, biraderi *سلمان* a intikal etti. *سلمان* imha edilen ordunun bakayasını *عبدالرحمن* in cesedile birlikte memleketine götürdü. Hikâyede bazı efsanevî hatlar mevcuttur: muharebenin harareti bir ânmda semadan bir ses geldi; bu ses: « *عبدالرحمن* in adamları; sebat ediniz!» diye haykırdı. Fakat *عبدالرحمن* ölünce aynı ses bu defada: « *سلمان* in adamları; sebat ediniz! sebat ediniz!» diye haykırdı. Arapların yılmaz kahramanı bu sese cevaben mağrurâne dedi ki; «Tarafımızda hiç bir korkaklık gördünüz?».

Bunu müteakip seddiçin hakkında bir hadis geliyor. Kuranda bu meseleye ait (sûre. 18, Âyet. 95)in hakikate mutabık olduğu bu hadisle isbat edilmek isteniliyor. Nâkil, evelce zikredilen *شهربراز* dir. Efsanenin bariz noktaları seddie (demir ve pirinç tabakalarından vücade getirilmiş) çizgili bir libasa müşabehet arzettiği hususunda birleşiyor ki, Kuranın mezkûr âyetinde de böyledir.

Taberî nin diger bir raporu (Annales V, 2889 seqq) hicri 32 tarihinde *عبدالرحمن* in şehadeti hakkında, mufassal olmakla beraber bermutat efsanevî mahiyette izahatı ihtiva etmektedir. Bu mütaasibâne safsatayı mufassalan izaha lüzum yoktur. *سعيد بن عاص* in kumandan tayin ettiğinden ve oradaki garnizonu *حبيب بن مسلمة* kumandasındaki *Surya* kıtaatı ile takviye ettiğinden bâhis olan başlangıç ile *سرى*, *شعيب* ve *سيف* e dayanan menkibeye nazaran *سلمان بن ربيعة* nin sûret-i-tayinine ait hâtıme pek mühimdir. *Osman* in devre-i-hükümetinin onuncu senesinde *Surya* takviye kıtaatını *حبيب بن مسلمة* idaresinde olarak *دربند* e gönderdi.

Selman *حبيب بن مسلمة* ye madun muamelesi ettiğinden *حبيب* ih kumandasındaki *Surya* kıtaatı ile şehrin *كوفه* li garnizonu arâsihda münazaa ederek azkâldı iki, ordunun yekdigerile açıktan açığa harp etmesini mucip olacaktı. *Taberî* ye nazaran bu rapordâ hadisi andıran bir lisan kullanılması pek garip olup iyi bir tesir

yapmıyor. An'ana zincir halkalarının (isnad)m lüzumundan fazla sık kullanılması sırf bilerek yapılan tarihî tasniatı setr içindir. Şüphe yok ki, *Taberî* namuslu ve müstakim bir adamdı. Fakat her şeyden evel bir teolog olan سلمان in tarih hakkında esaslı bir fikre sahip olamayacağı tabiidir. حبيب in aynı zamanda عمر ve عثمان tarafından در بند e gönderilmesindeki açık tezadı bile kaydetmiyor. Maamafih bütün bunlar nihayet teferruattan ibarettir. Daha mühim olan cihet şurasıdır ki, diğer tarih menbaları *Taberî* tarafından hikâye edilen vekayii Taberiden büsbütün başka bir şekilde hikâye eyediklerinden Taberinin ifadatı bu suretle hükümden sakit kalmaktadır. Bu menbalardan biri olan بلاذرى nin فتوح البلدان [degiye, Leiden 1868 S. 193 ff] adlı eserinde Ermenistanın fethi hakkında şu yolda izahat verilmektedir: *Osman* halife olduğu zaman sabık vali معاوية ye gönderdiği tahriri emirde Roma hükümetinin idaresindeki arâziyi istilâsile iyi bir şöhret kazanmış olan حبيب بن مسلمة yi Ermenistan'a göndermesi lüzumunu bildirdi. (diğer bir rivayete nazaran da عثمان , معاوية yi hariç bırakarak doğrudan doğruya حبيب e müracaat etmiş; بلاذرى bunu doğru buluyor; zira o zaman Emevilerden bil'umüm hususatta yüz çeviriyorlardı). Bu emir üzerine حبيب hareket etti. Fırkası Suriye ve Iraklı efrattan tereküp ediyordu. Kuvveti takriben 8000 kişi kadardı. Derhal قالی önlerine gelerek şehri muhasaraya başladı.

Şehir uzun müddet mukavemet edemedi. Ahali öşür vermek ve hicret eylemek şartlarile teslim oldular. Filhakika birçokları hicret ederek Roma toprağına geçtiler. حبيب şehirde bir ay kadar ikamet etti. *Armanyakos* un patrisyenlerinin arablara karşı asker sevkettikleri ve Alanların, Abazaların ve hatta Hazarların *Armanyakos* a iltihak ettiklerini haber aldığı zaman عثمان ve معاوية den muavenet talep etti. Bunun üzerine معاوية 2000 kişi gönderdi ki, حبيب bu kuvveti قالی de iskân etti ve onlara timar tevzi etti.

Osman سليمان بن ربيعة a haber göndererek معاوية valisi سعيد بن العاص a haber göndererek سليمان in Ermenistana gönderilmesini talep etti. سليمان hareket etti; fakat pek geç vasıl oldu. Bu esnada Yunanlılar فرات üzerine yürüyorlardı. حبيب in âni hücumuna maruz kalarak imha edildiler. سليمان vasıl olduğu zaman muharebe çoktan bitmişti. سليمان m askerleri muharebeye iştirak etmedikleri halde ganaimden hisse istediler. Bu teklif Suryahlı tarafından reddedildi. Arada şiddetli bir münazaa çıktı; bu münazaa nihayet عثمان tarafından halledildi. عثمان bilâ müşkülât elde edilen ganaimin Suryahlılara ait olduğunu ilân

ettikten sonra سلمان m أران üzerine hücumunu emretti. Bu emir derhal icra edildi. Diğer bir rivayete göre ise سلمان Ömer zamanında Ermenistanı istilâ ederek oradan موصل a gitmiş; حبيب e muavenet etmek için عثمان tarafından verilen emri موصل da iken almış; zira حبيب büyük Roma İmparatorluğu ordusu tarafından sıkıştırılmış imiş; Bunun üzerine سلمان geri çekilerek حبيب ile birleşmiş; bilâhara baş kumandanlık meselesinden her ikisi arasında ihtilâf çıkmış, o derecede ki, hiddetlenen Suryalılar سلمان ı ölüm ile tehdit etmişler. Bu ikinci şekli بلادى hakikate muvafık görmiyor.

سلمان m çekilmesini müteakip حبيب Ermenistana büyük mikyasta bir hücum icra etti. قالى قلا den ديل e (Dovin) yürüdü, şehri zaptetti. Oradan Şırağtair, *Bagravand*, نشوى ve nihayet تقليس e yürüdü. Bütün bu şehirler az çok arzularile teslim olarak حبيب tarafından mutat âmannameyi, badema cizye vermek şartile, istihsal ettiler. حبيب fütuhatını ikmal ettikten ve muvaffakiyatı hakkında عثمان a rapor gönderdikten sonra bilâhara *Suryaya* avdet etti. Nihayet *Rgma* İmparatorluğu ordusile de harp ettikten sonra hicri 42 tarihinde Şam da vefat etti. بلادى nin حبيب hakkmda verdiği malûmat bu kadardır. Yalnız حبيب tarafından zaptedilen şehirlerin sonraki vaziyetleri hakkında meselâ قالى قلا nin 133 senesine kadar meskûn olup Yunanlılar tarafından tahrip edildiği ve oraya 139 senesinde المنصور tarafından yeniden ahali celbedildiği, gibi bazı notlar mevcuttur.

عثمان tarafından أران a gönderilmiş olduğu rivayet edilen سلمان a gelince; bunun hakkında şu malûmatı buluyoruz: سلمان taarruza mübaşeret ederek بيلقان ı işgal etti; بردعه ya gelerek hasat zamanı civarile birlikte zaptetti. Bilâhara كور ve آراس nehirlerinin telâki ettikleri قبالة ye giderek onu da zaptetti; bunun üzerine شروان hükümdarı ile çibalde sakin diğer hükümdarlar teslim oldular. الباب şehri de arz-ı-teslimiyet etti. Maamafih bilâhara bu şehir سلمان a kapılarını kapadı. Kaanm suvarisi بلنجر nehrinde سلمان a tesadüf etti. سلمان muharebede şehit oldu. Bu harp meydanında elyevm tekbir sedası işidilmektedir; yani buraları tekin olmayup ervah-ı- müminin, şahadetlerini müteakip tekbir getirmekte imişler.

بلادى Ermenistan valilerini de tadat ediyor. Verdiği malûmata göre عثمان المغيره yi vali tayin etmişti. المغيره yi ise قاسم بن ربيعه ve diğer bir rivayete göre de بنى كلاب kabilesinden başka bir zat takip etmiş.

Yine معاوية , عثمان tarafından verilen diğer bir malûmata göre yi de vali tayin eylemiştir.

طبری yi بلاذرى ile mukayese edersek derhal anlarız ki, فتوح البلدان sahibi H.22 tarihinde الباب a karşı vükubulan bir taarruzdan haberdar olmadığı gibi böyle bir taarruzu da mümkün görmemektedir. الباب m islâmların elinde bulunmasına göre عثمان zamanında سلمان m oraya sefer etmesinde hiçbir mana vermiyor. طبرى tarafından zikredilen hey'et-i- seferiye de şu sebepten dolayı şüphelidir: Evvelâ araplar o devirde الباب 1 istihzaratsız zaptedecek kadar dahile tevsi-i fütuhât etmemişlerdi. Saniya, سراقه ve dolayısıyla سلمان in yolda zaptettikleri şehirler hakkında hiçbir malûmat verilmeksizin birdenbire دربند de bulunmaları da şüphelidir. Fakat حبيب in Ermenistan seferi hakkındaki malûmatı mütalaa edersek şu sual varit olur: دربند in H 22 senesinden itibaren arapların elinde bulunduğu farzedildiği takdirde acaba تفلّيس e vâsıl olmak için Ermenistan yaylasının sarp geçitleri üzerinden geçmektense şarkı ihtiyar etmek daha basit olmaz mıydı? Bundan başka طبرى nin hadis kılıklı ifadesine bakılırsa, taassup sebeble tasni edilmiş olduğunu kabul etmekle hiçbir hata işlemiş olmayız.

H 32 tarihinde بلنجر civarındaki muharebat hakkında طبرى nin verdiği izahat ile بلاذرى nin aynı mesele hakkındaki ifadesi karşılaştırılırsa en ziyade nazara çarpan fark şudur: طبرى ye göre عبدالرحمن o zamanlar şehit edilmişti; halbuki بلاذرى bunun olmayıp biraderi سلمان olduğunu söylüyor; bundan başka عبدالرحمن m H 22 senesinden itibaren bilafasıla دربند de ikamet ettiğinden بلاذرى bittabi kat'iyen haberdar değildir. Bu sebepten bir mesele daha tahaddüs ediyor: Bu iki ifadenin hangisi doğrudur? بلاذرى nin *Surya* ya, hatta daha doğrusu Ermenistana gönderdiği حبيب ile سلمان arasındaki kavga طبرى ye nazaran دربند de zuhur etmiştir. Meseleyi halletmek için evvel emirde بلاذرى nin tasvir ettiği حبيب in Ermenistan seferinin tarihî mevsukiyetini tetkik etmek icap eder; bu membalar şunlardır:

1 — Mahbup tarafından veya منبج peskaposu *Agapyyus* tarafından onuncu asrın iptidalarında telif edilen كتاب العنوان (1).

(1) Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Scriptores Arabici de P. Cheiko tarafından neşredilmiştir. Üçüncü tabı, cilt 5, Berut 1912.

Melkiye Peskaposu olan müellif, *Theophanes*'in tarihîle(Migne P.G. CVIII) bilvasıta veya bilavasıta alâkadar olan rumca bir tarihten istifade etmiştir ki, محبوب ün metinlerinden bir kısmı *Theophane* smkilerile kelime bekelime tevafuk etmektedir.

- 2 — وتل مأره لی دونیسوس a atfedilen *Annal in* dördüncü kısmı (1).
3 — metropolidi الیاس m telif ettiği tarih (2).

الیاس 1-169 tarihine kadar olan vakayii halife مأمون ile halefinin muasırlarından محمد بن موسی الخوارزمی nin خوارزمیه sinden nakletmiş olduğundan eseri araplarm tarihî menkibelerinin en eski kısımlarını ihtiva etmektedir.

الیاس tarafından istişhat edilen ve bizce haiz-i ehemmiyet olan hâdiseler şunlardır:

H 22 senesinde - 954 rumî - مغيره بن شعبه [3] tarafınean Azerbaycanın fethi.

H 25 senesinde - 957 rumî - حبيب بن مسلمه nin Ermenistana izam için معاویه , عثمان ye bu tarihte mektup yazmıştır. حبيب hareket ediyor ve muzaffer oluyor [4].

H 31 senesi - rumî 962 - حبيب bu sene de dördüncü Ermenistanı zaptediyor [5].

H 42 senesi - rumî 973 - حبيب dördüncü Ermenistanda bu sene vefat ediyor [6].

تل مأره لی دونیسوس un salnamesinde iki mühim tarih mevcuttur:

Rumî 952 - araplar أدين şehrinin muhasara etmişlerdir; orada pek çok ahali katledildi [7].

Rumî 964 - Ermenilerden takriben 12,000 kişi عراق a dahil oldular [8].

كتاب العنوان (محبوب) منبج Peskaposunun mda şu izâhat vardır:

Osmanın hilâfetinin dördüncü senesinde Ermeniler Rum kay-

(1) Bibliotheque de l'Ecole des Hautes Etudes, facule 62, Paris 1895 koleksiyonunda J. B. Chabat tarafından neşredilmiştir.

(2) Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Scriptorum Arabici de E. W. Brooks tarafından neşredilmiştir. Eser iki lisanda yazılmıştır; British Museum'da Suryani ve Arapça olarak mevcuttur; cod. Add. 7,197 Arapça kısmının müellife ait olması muhtemeldir ki, rumî 133 senesine yani 1019 senesine kadar vâsıl oluyor. Eser Bosnada yazılmıştır.

(3) Corp. Script. Syr. Ser. HI. T. VII. P. 134.

(4) O. C. P. 135.

(5) O. C. P. 137.

(6) O. C. P. 142.

(7) Bakın: Bibliotheque des Hautes Etudes, fasc. CXII. P. 7. Şayan-ı dikkat ki, Dionysios un hesabı aksıyar. ابو بكر in vefatını 632 - 943 senesinde gösteriyor. Bakın: Michael Syrus ed. Chabot S.428 b.

(8) O. C. P. 8.

seri Konstana tâbi olmayı reddederek islâmlara mutavaat ettiler; valileri Rum patrisyenlerinden shm...in? adlı birisi idi [1], oğlunu rehine olarak معاوية ye gönderdi. Konstan Ermenilerin isyan ettiklerini haber alınca ordusu ile hareket ederek Ermenistana dahil olmak maksadile «*Caesarea Cappadociae*» ya gitti; fakat yolda aldığı haberlerden cesareti kırılarak plânından vazgeçti, meyusen geriye döndü [2]. عثمان nm hilâfetinin sekizinci senesinde القائد büyük bir ordu ile Ermenistanı zaptederek orada bulunan Rumları katletti [3].

Bu hulâsadan anlaşıldığına göre, *Surya* hıristiyan membarları yalnız Ermenistan seferinden bahsetmekte olup عمر veya عثمان tarafından در بند in zaptına dair hiçbir malûmatı ihtiva etmemektedir. Ermeni membarları da *Surya* - hıristiyan membarlarla tevafuk ediyor [4]. Bundan dolayı بلاذرى yi iltizam etmeğimizin icap eder.

Bununla beraber بلاذرى nin verdiği tafsilatın teferrüatına kadar doğru olduğunu iddia edecek değiliz. بلاذرى nin bahsettiği amannamenin istihsali keyfiyeti çok şüphelidir; zira حبيب in ordu-sile yürümesini büyük mikyasta bir غزوه olarak telakki etmelidir. Ermenistanı işgal etmek istemesi kabili tasavvur bile olmadığından حبيب in amanname tanzim etmediği anlaşılıyor. بلاذرى nin iddiasını ciddi telakki etmemek için elimizde müsbet deliller vardır. حبيب ye istinat eden عمر بن شيبه ye göre قالى فلا ancak J.81H senesinde zaptedilmiştir [5]. بلاذرى ise حبيب in H 22 senesinde Şamda vefat ettiğini söylüyor. Elyas ise حبيب in H 42 senesinde vefat ettiğini söylemekle beraber vefat mahallinin dördüncü Ermenistan olduğunu zikrediyor. Şurası şayanı dikkattir ki, بلاذرى nin, ilk Ermenistan valisinin مغيره olduğuna dair haberdar olduğu an'ane ألياس tarafından da tekit edilmektedir. مغيره , ألياس nin H 22 senesinde Azerbaycanı zaptettiğini söylüyor. ابو جعفر de طبرى in ifadesine atfen Azerbaycan Emirinin 22 senesinde مغيره بن شعبه olduğunu beyan ediyor [6].

(1) Theofan da: Ταοατνάθης.

(2) Cf. Migne. P. Gr. CVII. col. 701-2. Corp Script. Arap.. Burada Thofan da aynı metin hemen harfiyen mevcuttur.

(3) Cf. Migne. P. G. CVII. col. 703-4.

(4) Bakın: Sen. Martin, aynı eser. cilt 1. S.336.

(5) Annal, C 5, S. 1047.

(6) Annal, C 5, S. 2647.

بلاذرى nin şayan-ı- itimat addettiği an'anenin en doğrusu olduğunu ve بلاذرى nin tarafından istitraten zikredilen varyantların kıymetsiz bulunduğunu acaba kim tekeffül edebilir?

الياس tarrifından zikredilen tarih, belki de طبرى nin verdiği ma-lûmatın ne suretle tahaddüs ettiğini izah etmesi dolayısıyla pek mühimdir. متغيره H 22 senesinde Azerbaycanda harpetmişti. Demek oluyorki, Araplar da طبرى ye nazaran االباب 1 yani دربند i aynı se-nede işgal etmişlerdir. Acaba burada her hangi şekilde bir hata bir karıştırma yokmudur? باب kapu manasınadır. Basit çöl evlât-ları İrani istilâ ettikleri zaman, zaptettikleri memleketlerin coğraf-yası ile istinas etmiş değillerdi. االباب 1 ihtidayı emirde دربند e ait olmadığı halde bilâhara دربند e izafe edilen başka bir mevki ile karıştırmışlardır.

Tarafımızdan yürütülen ihtimal, müsbet bir delil ile kesbi kuvvet ediyor. ميرزا كاظم Bey tarafından neşredilen Derbent tarihi [I] nin türkce tercümesinde (derbentnâme) سليمان الباهلى nin H 41 tarihinde معاويه tarafından Hazarlara kaşı gönderildiği zikredilmektedir. Müslümanlar Derbendi fetettiler; bunun üzerine Hazarlar غايا كند e çekildiler. Bunu müteakıp Çin Kayseri 100,000 kişilik bir kuvvetle Hazarların imdadına geldi. Hakan evvelâ müslümanlara taarruza cesaret edemedi. Fakat kendisi hamamda iken araplardan birinin bir Hazar tarafından öldürüldüğünü haber aldığından iktisabı ce-saretle hücum etti. Muharebe kanlı olarak 4 gün devam etti. Muharebe ve شهيد ربيعہ ve سلمان avdet ettiler.

Bu vak'anın sıhhatini başka menbalardan kontrol edecek vaz-iyette olmadığım için pek müteessifim. Mamafî bu işin muvafıkî hakikat olması pek mümkündür. Şurasını biliyoruz ki, Arapların Ermenistandaki kuvveti ancak bu tarihlerde دربند e karşı taarruz ic-rasına müsait bir dereceye gelebildi, Derbentname müellifi حبيب in teşkil ettiği heyeti seferiyeyi, makul an'aneye muvafık olarak. H 40 senesinde على ile işini bitirdikten sonra yeni fütihat icrasını düşünen معاويه nin zamanına irca ediyor ki, bu irca keyfiyeti hak-kında hiç bir makul sebep gösterilemsz. Mamafîh Abbasiler devri

[1] ميرزا كاظم Bey, Derbentname yahut müntahap bir türkçesinden mütereem Dreben, tarihi, S t. Petersburg, 1851, S 39.

müverrihlerinin Derbentin معاويه tarafından işgalini kabul etmiyerek عمر e atfetmesinin sebebi müşkülâtsiz anlaşılabilir. معاويه onların nazarında bir zalim, bir hain idi; böyle bir hainin hizmetlerini inkâr etmek savab; ona iyilik isnat etmek günah olduğu gibi o zaman mevkii iktidarda bulunan Abbasi Hanedanının menafii aleyhinde bir hareket olurdu. 41 senesine ait vekayii H 22 senesinde ircama bu düşüncelerin sebebiyet vermesi pek mümkündür. Mahaza Derbentnâme naşiri, Surya Emiri معاويه nin ilk Emaret senelerine ait vekayii müellifin sehven Halife معاويه nin hilâfet zamanına maletmesi ihtimalinden bahşetmektedir ki, nazarı dikkate alınmaya değer. Bu ihtimalin hakikate ne derece muvafık olduğunda şimdilik kat'i hiç bir şey söylenemez; Allahu alem bissavap.

Bu tarihten sonra yarım asır müddet Hazarlar hakkında hemen hiç bir şey istemiyoruz. Hazarlar ancak, zalimliğinden dolayı haledildikten sonra burnu kesilerek كرسون a sevkedilen ikinci Jüstinian zamanında tekrar meydana çıkıyorlar 695 [1]. Mukadderatına boyun eymek istemiyen zalim ve gaddar herif menfasında Hazarların Hakanı ile münasebet peyda etti: vaftiz ismi Theodora olan Hakanın hemşiresini tahtı nikâhına aldıktan sonra kaym biraderi vasıtasile kaybettiği tahtı tekrar ele geçirmeyi tasarladı. Halbuki, Jüstinian'm halefi üçüncü Tiberius (698-705) rakibi tarafından gelecek tehlikeden haberdar olduğundan sabık Kayseri her hangi bir suretle bertaraf etmesi için Hakana para ve hedaya takdim etti. Hakan'ın hemşiresi olan Justinian'm zevcesi müzakerata muttali olduğundan meseleden derhal zevcini haberdar etti. Jüstinian'm hayatını kurtarmak için bir dakika bile tereddüt caiz olmadığını gördü; küçük bir gemiye binerek 'Bulgar Hükümdarı ترومل e gitti ve onun muavenetile 705 tarihinde İstanbul'a dahil olarak rakipleri arasında kanlı fecayiin vukuuna sebebiyet verdi. [2]. Evvelâ كرسون a bir donanma gönderdi; maksadı yeni doğan oğlu ile zevcesini getirtmekti. Donanma Karadenizin fırtınalı dalgalarına dayanamıyarak bütün efradı ile beraber battı. Hakan, zevcesini bir sürü tekellüfata hacet kalmadan nezdine celbedecek yerde donanma göndermek suretile bir çok insanların hayatını mahve sebebiyet verdiğinden dolayı Justinian'ı şiddetle tevbih

[1] Theophanes a. m. 6186. — Mihail Syrus, شابو tabı, S. 447 b — بارهبروس, Chr. Syr., Bedjan tab'ı, 112.

[2] Nikephores, Breviarium Hist. Migne P. G. C col. 941 — Theophanes a.m. 6196. — Michael Syrus 450 b. — بارهبروس, S. 113.

etti: Onu sana ancak muharebe ile mi yollıyacaktım, diyordu, yoksa karmı sana göndermiyecek kadar hasis ruhlu bir adam olduğumu mu zannettin? Senin gösterdiğin hafifliğe mukabil onu alıkoyacak değilim, onu aldırabilirsin! [1].

Bu şayanı dikkat mektup Hakanın kendisini Justinien ile müsavı tuttuğunu ve kuvvetinden dolayı pek mağrur olduğunu gösterir.

Mamafih derhal göreceğimiz vechile Hazar Hakanının kudret ve azameti pek çabuk yoklandı.

Halifenin memleketinde, bilhassa yedinci asrın ikinci nısfında civar hükümetler aleyhinde pek çok tahavvülât vuku bulmuştu. Birinci Muaviye'nin vefatını müteakip (680) zuhur eden karışıklıklardan sonra sükûnet hasıl oldu: Haccaç bin Yusuf Hilâfet davacılarının sonuncusu olan İbni Züber'i bertaraf etmeye muvaffak oldu. Zâlim ve gaddar Haccaç bir taraftan hâricilerin en şiddetli taraftarlarını tenkil ettiği gibi Irak'a hicret eden asi arap unsurunun ihtilâlkârane harekâtını demir ellerile bastırdı. Abdülmelik (705-685) zamanında hilâfet hudutları dahilinde fevkalade bir sükûnet vardı. Pek seri teşekkül eden muazzam devletin dahili sükûnetini tesis için bazı fedakârlıklarda bulunmak icabediordu. Abdülmelik ezcümle Lübnanlı *مردة تبتل* tarafından sık sık taciz edilmektense tercihen Kayser Jüstinien'e cizye vermiye karar verdi [2]. Nihayet hükümetin dahilen tahkimi emri vaki olduktan sonra halife islâmiyeti, hars itibarile daha yüksek mevkide bulunan gayri Arap unsurların vesayetinden kurtarmıya çalıştı. Umuru maliyeye ait hususatı Yunan ve Acem lisanlarile tahriri keyfiyetini lağvederek resmî defterlerin badema arapça olarak Araplar tarafından tutulmasını temin etti [3]. Hususî sikkeler bastırarak [4] islâmiyeti Roma İmparatorluğunun malî hakimiyetinden kurtardı. Muktedir ve nüfuz sahibi hükümdarın âkılâne ve mutedil siyaseti dolayısile islâmiyetin hâricen intişarı tevakuf etmekle beraber bu siyasetin zengin semerelerini halefi Velit topladı. Peygamberin vefatından sonra hâdis olan vaziyeti

[1] Nikephores, col. 944. — Pavlus Diac. xx, 1°. — Theophanes a. m. 6198— Agapius (عربوب) Patr. or. VII, 497. — Michael Syrus, S. 450 b. — باره بروس S. 113. — Michael Syrus daki mektup en şiddetli yazılmıştır — Hangi şeklin hakikate daha yakın olduğu tereddüdü mucibdir.

[2] 685 senesinde: Theophan, 6178. — Nezipli Elyas, a.a.h. 65, a, Gr. 995 = 684. — bak: Mehail Syrus, 445 b, 447 b ve 320, 11. Burry, Lawer Roman Empire.

[3] Corci Zeydan, Medeniyeti İslamiye Tarihi 1902, 172.

[4] Corci Zeydan, aynı eser, 92.

tetkik edelim. Vakıa Muhammet bütün Arabları islâmiyet çerçevesi altında toplamamıştı; fakat eğer Ömer gazvelere alışkın olan çapulcu kütleleri o aralık mevcut olmıyan ganâim tedariki için şu medenî memleketler üzerine tahrik etmemiş olsaydı [1] islâmiyet tekrar inhilâl edecekti. Aptülmelik te islâmiyetin siyasi vahdetini kurtardı. Eğer halefi selevinin gitmiş olduğu sulh yolundan yürümüş olsaydı bu vahdet muhafaza edilemezdi. Filhakika islâmiyetin tevessüü için Velit zamanında şayanı hayret askeri bir faaliyel müşahede ediyoruz. Tark bin Ziyad ile Musa bin Nusayr (711) tarihinde Cebelüttârik boğazını geçerek Vizigotların ordusunu imha ettiler. Müslim bin Kuteybe Maveraünnehre dahil olarak (705) Samarkandi işgal etti (709) [2]. Yezit bin Mühellep Cürcanı ve kısmen de Taberistanı (716) [3] fethetti. Teşebbüsatin bu azameti nazarı dikkate alınırsa Arabların alevlenmiş olan fütuhât hırısından Roma İmparatorluğunun masun kalabilmesi bir keramet olurdu ki, bâhusus imparatorluğun mukadderatı azimkâr ve muktedir eller tarafından değil, temadi eden isyanlar neticesinde tamamen itibardan düşmüş olan şahsiyetler tarafından idare ediliyordu. Leunitus (795 - 698), Tibrius (إسپاروس 698-705), Justinianus (ikinci defa 705 - 711) ve nihayet Artemius Anastasius imparatorluğu tehdit eden ciddi tehlikelerden kurtaracak şahsiyette değildiler. Bu hakikati Arablar da bildiklerinden tamamiyle çürümüş gibi görünen imparatorluğa son darbeyi vurmıya karar verdiler. Bu işi başaracak kuvvette adamlar arablar arasında eksik değildi. Bu meyanda bilâhare Hazarlar ile mütemadi ve devamlı muharebelerde bulunan kumandanlardan Halife Velit'in biraderi مسلمة بن عبد الملك zikrolunabilir. مسلمة mensup olduğu hanedana sadık, istiklâl temayüllerinden uzak olarak bütün hayatında islâmiyetin taammümü için her zaman muvaffak olmamakla beraber mücadelelerde bulundu. مسلمة denilebilir ki, Roma ve Kafkas sahaları için Gazve mütehasısı idi. Hemen her sene tekerrür eden (Savaii - yaz seferleri) kumandanı sıfatiyle Romalılara karşı vukubulan faaliyetine 704 senesinde başladı. *Mopsuestia* havali-sinde icrayı harekât ederek Romalılara ait birkaç İstihkâmı zaptetti. 708 tarihinde Küçük Asyada diğer seferler teâkup etti [4].

[1] H. Lammens, *Le berceau de l'islam* c. I, Roma 1914, s. 174.

[2] İbni Haldun, *كتاب العبر* e. 3, s. 73.

[3] İbni Haldun, aynı eser c. 3, s. 73.

[4] İbni Haldun, aynı eser c. 3, s. 80 : bak : « *اليعقوبى تاريخى* », Hutsma tabı, c. 2, s. 350.

(H. 89 - 707) tarihinde Hazarlara karşı ilk seferi vukua geldi. ^{مسلمه}sonraları da ekseriya Hazarları mağlûp etti [1]. ^{طبری} nin pek muhtasar ifadelerinden bu seferin sebebi vukuu ile kazanılan muvaffakiyetin derecesi hakkında bir fikir edinmek maatteessüf mümkün değildir. Maamafih Taberinin de ifadesi veçhile ^{مسلمه} [2] nin ^{الباب والابواب} yani Derbent'e kadar ilerlediği anlaşılıyor.

^{مسلمه} amcası ^{محمد بن مروان} m [3] azlini müteakıp (h. 91 - m. 710) Cezire (Şimâli İrak) ve Ermenistana vali tayin olundu [4]. ^{مسلمه} bu vazifede iken aynı senede Hazarlara karşı yeni bir sefer tertip etti. Bu sefer hakkında bildiğimiz malûmat ^{مسلمه} nin ordusunu Azerbaycan üzerinden *Derbent*e sevkettiğinden ve bazı istihkâmları zaptetmesinden ibarettir [5].

Ertesi sene (h. 92 - m. 1/710) ^{ملطيه} havalisinde ve daha sonra (h. 97 - m. 6/715) senesinde ^{رزاهيه} [6] sahasında harbetti. Arab müverrihleri bu sene zarfında Hazarlara karşı tertip edilmiş hiç bir seferden bahsetmiyorlar. *Miehail Syrus* [7] ve ondan sonra ^{بارحه بروس} [8] ise *Tellma'hîre* li Dionysius tarihine istinaden ^{مسلمه} nin Türkleri (Hazarlar) taarruz ederek mağlûp ettiğini iddia ediyorlar. *Tellmahré* linin tarihine istinat eden *Miehail Syrus* 838 tarihine kadar Hulefâyı Raşidin zamanındaki vakayiin mutahassısı olduğunu iddia ettiğinden heyeti seferiye hakkında hiçbir şüphe beslemeye hiçbir sebep yoktur.

Bu tarihe kadar ^{مسلمه} nin icra ettiği harekâtı harbiyenin maksadı aslisini lâyikiyle takdir edebilmek için şurasını onutmyalım ki, Arabların Toros silsilesine vasıl oldukları zamandan itibaren mütemadiyen tahribat ika eden mevzii bir harb vukubulmuştur. Toros'un yüksek dağları arkasına nevima tahassun eden Romalılar, hücum eden düşman karşısında kat'i faikiyete maliktiler. Vakıa Arablar münferit mevkilerde bir derbent işgal

[1] Taberî, C. II, S. 1200.

[2] O zamanlar Derbent'in arabların elinde olup olmadığı Taberinin ifadından anlaşılıyor.

[3] 694 senesinde vali nasbedildi. İbni Esir, C. IV, S. 150. bak: Michail Syrus 448 b.

[4] İbnil Esir, C. IV, S. 227.

[5] İbnil Esir, aynı eser.

[6] İbni İaldun, C. III, S. 80. Bu sonuncu isim bence meçhuldür.

[7] S. 462.

[8] S. 115.

etmek, iç Anadolu'da bir istihkâm zaptetmek gibi mevzii muvaffakiyetler elde ettilerse de dağ üzerindeki münferit mevkiileri muhafaza edebilmek için, anlaşılan kâfi kuvvete malik olmadıklarından pek çabuk geri çekilme mecbur oldular. *Meslemenin* bu yoklama hareketi harbi umumide umumî ve büyük bir taarruz icrasından evvel yapılan keşfi taarruzları derhatır ettirmektedir. *Velit* zamanında icra edilen İspanyol, Suğud ve Taberistan (Hirkanya) seferleri Şam sarayının, fütihat siyasetinde vasi maksatlar istihdaf ettiğini isbat ediyor. (717 - 18) senesinde Arap ordusu kumandanı olarak İstanbulu muhasara eden zâtın *mesleme* olduğunu düşünürsek, *mesleme* nin Kafkasya'daki hareketinin dağlık ve fakir bir sahada çapul aramaktan çok daha başka bir mahiyeti olması icap ettiğini bilâtereddüt kabul edebiliriz. Arablar müşriklerin ve bilhassa müşrik göçebelerin hıristiyan veya musevilerden çok daha kolay ihtida ettiklerini şahsi tecrübelerile çok daha iyi biliyorlardı. Bu sebeple *mesleme* nin bidayette Kafkasyadaki Cebel ahalisini maglûp ederek islâmlaştırmak, Toros üzerinden geçen kısa yolun müşkilâtı karşısında Kafkasya üzerinden Karadeniz boyunca Boğaziçi sahillerine isal eden yolu açmak ümidini beslediği pek mümkün görülebilir.

mesleme Kafkasyayı fethetmenin hatta bizzat Roma hükümetinin imhasından çok daha müşkil olduğunu takdir edince Şam sarayı doğrudan doğruya İstanbul'a taarruz etmeyi kararlaştırdı. Amoryom'da ordugâh kurmuş olan Roma ordusu kumandanı *Isaurialı* İserdârı Leo ile müzakerata girişerek Arablara makarrı hükümeti teslim ettiği takdirde Arab hegemonyası altında olmak üzere İmparatorluk tacı şeref ve haysiyeti ile haleldar olan askerler için pek muvafıktı; fakat Arap hakimiyeti asker haysiyetile asla uyamazdı. Kumandan zahiren şartlara muvafakat eder gibi görünerek *Artemius Anastasius* aleyhine isyan etmekle beraber aynı zamanda muhasara vukuu takdirinde hükümet merkezini müdafaa edebilmek için müdafaa tertibatı almaya koyuldu; derhal şehirdeki mağazalara azim miktarda erzak yığmaya başladı. Bu esnada Meslemeyi aldatarak vakit kazanmak için müzakeratı uzattı. Mamafih sonunda maskesini atarak *mesleme* ye hakiki çehresile görünmeye mecbur kaldı. Bunun üzerine İstanbulun resmen muhasarası başladı. 15 ağustos 717 tarihinden itibaren bilâinkita bütün bir sene devam eden muhasara Araplar için felaketle neticelendi.

Müslümanlar hükümet merkezi önünde ordu kurdukları zaman

Hazarlar da Azerbeycana girdilerse de Abdülazlız bin Hatem tarafından tardedildiler. Tarihin kaydettiği bu vak'a Hazarların islâm memleketlerine istilâlarının ilkidir. Bu vak'anın müverrihlerce pek büyük bir ehemmiyeti haiz olması, istilâ zincirinin ilk halkasını teşkil etmesinde değil, belki Synchronismus itibarile mumasil hadiseleri izah etmesindedir.

Unutmamalıdır ki, Leo muhasaradan biraz evvel Roma bahriyesi tarafından imparatorluğa davet edilen Theodosiosu bertaraf etmiş ve imparatorluk hükümetini bizzat deruhte eylemişti. Theophanos'un imparator hakkında yazdığı tercümei halden (a. m. 6. 209) anlaşılacağı veçhile imparator 712 tarihinde Alanlar ile müttefikân *Abasgan* lari maglûp ederek tahtı tabiiyete almıştı. Demek ki, Leo Kafkasya ahvaline vakıf bulunuyordu. Bundan maada ikinci Theodosius zamanından beri Bizansta hükümetin duçar olacağı haricî müşkülâtı bertaraf etmek için harp vukuunda hasma ve bilhassa Sasanilere her çeşit barbar sürüleri sevk etmek mutad olduğundan - ki bu hususta pek çok misaller mevcuttur - o zamanki Hazar istilasının da imparator Leo tarafından tertib edildiğini pek âla kabul edebiliriz. Binaenaleyh daha sonraları vukua gelen bu nevi hadisatı münhasıran çapul maksadile plansız tertip edilmiş (gazve) ler gibi değil, bilakis Bizans siyasetinin bizzarure baş vurduğu teşebbüsattan olarak telakki etmeliğimiz icab eder.

Bu hadiseler esnasında merkezi hükümetin muhasarası fena bir cereyan aldı. Halkedoin - Kadıköy-e muvasalât eden mesleme şehri garp kara yolundan muhasara etmek için hemen Boğazın avrupa sahiline geçti. Dessas İmparator derhal icap eden tedbirleri almakta kusur etmedi. Bu tedbir cümlesinden olarak Bulgar kralı Tervel ile ittifak etti. Tervel şehir surları önünde ordugâh kuran Arabları arkadan ihata etti. Bu suretle muhasırlar bizzat muhasara edilerek ablukanın bir çok müşkülâtma göğüs germek mecburiyetinde kaldılar. Romalıların filosu Arabların memleketile olan rabitasını kat ettiklerinden icap eden erzakın irsali tamamilen imkân haricinde kaldı. Kış pek şiddetli idi. Arabların develeri ile katırları yolda düşüp ölüyorlardı.

Arabların çadırlarında hüküm süren açlık ordugâhı kasıp kavuruyordu. Askerlerin bir kısmı zift yemek suretile açlıklarının bir kısmı teskine çalıştıkları gibi diğer kısmı ise boş midelerini doldurmak için taş yutuyorlardı. ^{هاله} bu müthiş müşkülata rağmen muhasarayı bütün bir sene idameye muvaffak oldu. Süleyman'ın vefatını müteakıp (715-717) ikinci *Ömer* (717-720) hükümeti ele

almca مسلمة ordusunun nevmi vaziyetinden haberdar oldu; müminlerin hayatını muhafaza kastle muhasaranın derhal refedilmesini emretti. مسلمة ağustos 718 tarihinde çekilmiye mecbur kaldı [1]. Bu, islâmiyet için vahim bir darbe oldu. Müslümanların zafere olan itimatları haleldar olduğu gibi Romalılarda geniş bir nefes aldılar.

Mühasara ordusunun hezimetini müteakıp ikinci felâket (h. 103 - m.2 721) tarihinde Alanlar ile harbe tutuşmuş olan Hazarlar tarafından geldi [2]. Hazarlar Ermenistan üzerinden memleketlerine dahil olan ثابت النهرانی tarafından (h. 104 - m. 722) tarihinde tecavüze maruz kaldılar; mamafih Sabit'in ordusu Kıpçak türkleri ile birleşmiş olan Hazarlar tarafından imha edildi. Sabit ancak bin müşkülâtla canını kurtarabildi [3]. İkinci Yezit (720-724) bu hezimetten haberdar olduğu zaman bu nevi hadiselerin önünü almak ve islâmların kuvvetini Hazarlara hissettirmek için mücerreb kumandanlarından الجراح الحكيم yi Ermenistan valisi nasbetti. الجراح m şahsiyeti halifenin bütün emellerine tevafuk ediyordu. الجراح m Hazarlara karşı (h. 104 - m. 722) tarihinde tertip ettiği intikam seferine ait olan raporu, Taberiye istinat etmiyüp belki maalesef meçhul bir menbaa istinat eden ابن الاثير [4] e medyunuz. Bu rapor ابن خلدون da hülasa edilmiştir [5]. Metnin en mühim inhirafı notalarda gösterilmiştir. Raporun metni berveçhi atidir:

Müslümanların hezimetini katiyet kazanınca daha uzak sahalara istila etmek istiyen Hazarlar toplandılar [6]. O zaman Yezit bin Aptümelik الجراح بن عبدالله الباهلي yi Ermenistana vali tayin etti. Emrine müteaddit kıtaat verdikten sonra Hazarlar ile diğer düşmanlara taarruz etmesini emretti. Elcerrah yola çıktı. Bunu duyan Hazarlar geriye dönerek الباب والابواب da mevki aldılar. الجراح maiyeti ile beraber evvela برده ya muvasalat etti. ve orada mola verdi. Bilahara civardaki köylülerden biri tarafından جراح m muva-

[1] Nikephoros col. 961. — Theophanos 6210 — Michail Syrus, 455, muhasara hakkında verdiği tafsilât bilhassa ehemmiyetlidir.

[2] Taberi, C. II, 1428. العتقوى C. II., S. 378.

[3] Taberi, C. II., S. 1453. Nezipli Elyas, a.a.h. 104, Broek tabi (Cron. Min) S. 163. Michael Syrus 447.

[4] C.V,S. 45 Turnbergin metni ihtiva eden tabını elde edemediğimden dolayı maalesef Bulak tabını zikrediyorum.

[5] C.III, S. 83. يةقوى nin kısa raporu esas itibarile tevafuk ediyor.

[6] ابن خلدون un metni buradan başlıyor.

salatı hakkında Hazar hükümdarına ihbaratta bulunduğunu işidince كور ırmağını geçti. Emirin bu havalide müteaddit günler kalacağını ve mümkün merteye çok zahire toplattıracağını her tarafa işaa etmesini münadilerine emretti. Münadi derhal Hazarların hükümdarının huzuruna çıkarak arzı keyfiyet ettiği gibi الجراح ın şimdilik bu havaliden hareket etmiyeceği, Hazarlar tarafından icra edilen harekâtı askeriyeinin müslümanları tahrik manasına geleceğinden dolayı tatili icap ettiğini bildirdi [1].

Manafih Elcerrah geceleyin hareket etti. Cebri yürüşle الباب والابواب a kadar sokuldu. Hazarlar farkına varmadan evvel [2] eşri işgal ederek sebükbar kıtaatını yağma kasdile ileriye sevketti: Bu kıtaat sahalalarına erkenden ganaim yükile avdet ettiler[3]. Nihayet Hazarlarda bunlara karşı ilerlediler. Hazarların başında hükümdarın oğlu bulunuyordu. İki ordu Eran nehri üstünde buluştular. Müsademe pek şiddetli oldu. الجراح maiyetini teşci ediyordu. Nehayet Hazarlar mağluben firara mecbur oldular. Müslümanlar takip ettiler, kimisini kati, kimisini esir ettiler; Hazarlardan büyük bir kısım öldürüldü, eşyaları iğtinam edildi [4]. Müslümanlar yollarına devam ederek Hüseyin(?) [5] tesmiye edilen bir kaleye kadar geldiler. Kale ahalisi Arapları istikbal ettiler [6]. mal ve mülklerini ileri sürerek canlarına kıyılmamasını istirham ettiler. Elcerrah bunların istirhamlarını kabul etti, derhal kaleyi terk ve tahliye etmelerini şart koştu[7]. Müteakiben Baryu [8] isminde bir şehir önüne vasıl oldu, süratle zaptettiği bu şehirde altı gün kadar ikamet etti. Bu şehir halkı da atıfet talebinde bulundular. Elcerrah bunlara ilişmemekle beraber kaleyi işgal altına aldı ve ahalinin başka yerlere hicret etmesini emretti [9]. Elcerrah daha sonra بلنجر a hareket etti. Müstahkem bir şehir olan bu yeri zaptetmek istiyordu. Mevkii müstahkem efradı daha evvel 300 arabayı birbirine bağhyarak kalenin etrafına yerleştirmişler ve bu suretle arabaların arkasından müdafaada bulunarak müslümanları kaleye

[1] «Bilâhara .... bildirdi» İbni Haldun da yoktur.

[2] «Hazarlar farkına varmadan evvel» yoktur.

[3] «Bu kıtaat avdet ettiler» yoktur.

[4] «Ve eşyaları iğtinam edildi» yoktur.

[5] Al-Hösn.

[6] «Mal ve mülklerini ileri sürerek» yoktur. «Elcerrah bunların. şart koştu» yoktur.

[7] «Hazarlar farkına varmadan evvel» yoktur.

[8] Baryü. Başka suretle de okumak mümkündür.

[9] «Bu şehir halkı da .... emretti.» yoktur.

duhullerine mani olmak istemişlerdi. Filhakika bu arabalar müslümanlara pek çok müşkülâtı mucip oldular. Arablar arabaların kendilerine verdiği zararları görünce 30 kişilik bir fedayi kolu teşkil ettiler ; bunlar hayatlarını istihkar ederek kılıçlarının uçlarını kırdılar ve ileriye atıldılar. Müşrikler pek fedakârane müdafaada bulundular, müslümanlara karşı o kadar çok ok attılar ki, güneş bile ok yağmurundan görünmez olmuştu. Bununla beraber 30 fedayi sebat ederek geriye dönmediler. Ve nihayet arabaların olduğu yere kadar geldiler. Arabalardan birini yakalayınca arabanın ipini keserek kendilerine doğru çektiler. Bu suretle sarsılan diğer arabalar gevşeyerek aşaya yuvarlandılar. Muharebe müthiş bir cereyan aldı. Ortalıkta kan gövdeyi götürdü. Nihayet Hazarlar firar ettiler[1]. Müslümanlar rabiülevvelde[2] kaleyi zaptederek içinde buldukları emvali iğtinam ettiler. Adetleri otuz bini geçtiği halde beher suvariye 30 Dinar ganimet düştü. Elcerrah Bilancarı eski sahibine iade etti, kendisini huzuruna çağırarak ailesini, memleket halkını, servetini kâmilen iade etti. Müşriklerin harekâtından haber vermesi için oraya karakol nasbetti. Elcerrah Bilancar'dan çıktıktan sonra ويندار ؟ [3] kalesine vasıl oldu. Burada takriben 40000 Türk ailesi oturuyordu. Bunlar sulh talebinde bulundular. Cizye verdiler. Halbuki o civar ahali topllanmışlar [4], müslümanların yolunu kapamışlardı. Bilancar hakimi keyfiyeti bildirince Elcerrah cebri yürüyişle geri dönerek مالی؟ pazar mahalline vasıl oldu. Kış birdenbire geldiğinden daha ileriye gidemediler [5]. Elcerrah müşriklerin toplandıklarını halifeye haber vererek imdat talep etti, halife imdat kıtaatım göndereceğini vadetti, fakat vadini infaz etmezden az evvel vefat etti. هشام بن عبد الملك جراح ، valilikte ibka etti ve muavenet edeceğini ona vadetti [6].

Bu rapor bütün teferruatı beraber pek mühim olduğu gibi

[1] «Müstahkem bir mevki olan .... firar ettiler.» yoktur.

[2] «Rebiülevvelde» yoktur. (Eylül).

[3] İbni Haldun da *Vebid* dir. Başka da malûm değildir.

[4] O civar ahali (Türkler ve Türkmenler).

[5] «Bilancar ve hâkimi .... ileriye gidemediler» (ve Cerrah Saki de tevakkuf etti).

[6] Elcerrah müşriklerin .... vadetti (Yezidi. zaptettiği şehirden tahriren haberdar ettikten sonra muavin kıtaat talep etti. Bu Yezidin son demi hayatına tesadüf etti; muahharan Hişam ona muavin kıtaat gönderdi ve onu valilikte ibka etti.

bilhassa Hazarlara karşı gönderilen kuvvei seferiye hakkında mufassal malumat vermek itibarile çok haizi ehemmiyettir; zira Aarp müverrihlerinin Hazarlar hakkında verdikleri malumat ekseriya muhtasar ve renksizdir. Bu raporun maatteessüf garip bir şekilde nihayetlenmesi hey'eti umumiyesi üzerinde pek fena bir tesir iera ediyor ve hatta mevsukiyetini şüpheye düşürüyor. İbnil Esire göre bu seferin vukubulmuş olması icabeden (h. 104-m.722) senesinde halife ikinci Yezit olup (720-724) Hişşam (724-743) değildi, binaenaleyh Cerrah Hişşam'a hiç bir haber göndermediği gibi Hişşam da kendisine muavenet vadinde bulunamazdı.

İbni Haldun da ابن الاثير e tevfuk etmek üzere tashihatta bulunuyor ve هشام yerine يزيد i ikame ediyor. Raporun asıl muharriri, الجراح m iki defa Ermenistan valisi olduğnu-netekim aşada göreceğiz- bilmiyor. Diger taraftan raporun lehine olarak kaydetmeliyiz ki, جراح m Hazarlara karşı tertip ettiği heyeti seferiyenin h. 104 senesinde vuku bulduğu gerek Teberi [1], gerek زييل الياس ve يعقوبى [2] tarafından işaret edilmektedir. Taberi ve بلنجر و يعقوبى m fethinden de bahsediyorlar. Şasa şehri الياس da جراح tarafından feth olunmuş olarak gösterilmektedir. Bu isim Süryanice *bédâ* kelimesi karıştırılmak suretile yanlış olarak *k* ile yazılmıştır. İsmi süryani şekli olan *Sin* arapçada *Sin* e tevafık ediyor; o halde *Ibni Haldun* da kelime şu suretle hasıl oluyor: *Sabâ = Saka = Saki* [3] *malti* ismi ise ابن الاثير de mezkûrdur.

Balâya dercedilen raporun daha iyi anlaşılması için berveçhi ati izahat vermek icabediyor.

Elcerrah iki defa Ermenistan valiliğinde bulundu. İlk defa (h. 104-270/3) senesinde يزيد tarafından tayin edildi. الجراح bu ilk tayininde Hazarların memleketini istila etti; yukarda bertafsil gördüğümüz veçhile Taberi'ye nazaran بلنجر 1 ve الياس a göre Saba şehrini zaptetti. (h. 107-m. 725) senesinde ise هشام و الجراح tarafından azledilerek yerine Mesleme vali nasbeldi [4]. حارث بن عمرو، مسلمة i kaymakam tayin ettikten sonra Küçük Asya'daki harekâtı aske-

[1] C. II, S. 1453.

[2] a.a.h. 104, Broek tabi, S. 163.

[3] اصطخرى Arap coğrafyaçılar külliyyatında (C. I, S. 187) Kafkasyada kâin *sakaa* isminde bir şehirden bahsedilmektedir.

[4] Theophanos, a.m. 6218. Agapios - Mahbup, kitab al Unvan, Patr. Or. VIII, 506 (Halife هشام zamanında) Add. 14,642: Chorn. min. ed. Brooks, 235.

riyeye devam etti ve Pontüs ta o zaman *NeoKayseriayı* muhasara etti, kale pek çabuk düştü [1].

حارث بن عمرو harbe devam etmek emrini aldı. Hazarlara karşı hareket etti; onlardan bir kaç köy zaptetti. Memlekette dürüst harekâtile müsait bir tesir bıraktı[2]. [h. 109-m.727] senesinde مسلمة Hazarlara karşı bizzat hareket etti. *Taberi* bu seferden hiç bahsetmiyor; halbuki الياس [3] ile ابن الاثير [4], yani birbirlerinden tamamen müstakil olan bu iki menba bu vaka hakkında kâfi derecede malûmat veriyorlar. مسلمة [h. 110 - m. 728] senesinde geçen seneki seferini tekrarlıyor, fakat bu defa pek az muvaffakiyet kazanıyor. Havanın müsadersizliğinden dolayı مسلمة nin ileri harekâtında muvaffak olamıyarak geriye dönme mecburiyetinde kaldığını bizzat Arap menbaları haber vermektedirler[5]. تل ماره لی دیونيسيوس a. istinat eden *Michael Syrus* مسلمة nin Hazarların ihatasından kurtulması için esnayı rüc'atinde ağırlıklarını bırakmak mecburiyetinde kaldığını iddia ediyor [6]. مسلمة nin mağlubiyeti British Muzeum daki (add. 14, 642) Süryani tarihinde de mezkûrdur [7].

Bu mağlubiyet neticesinde şu hasıl oldu ki, Hazarlar مسلمة nin duçar olduğ hezimetten cesaret alarak ertesi sene (h. 111-m.729) Azerbaycan'ı yeniden istilâ ettiler; fakat حارث بن عمرو tarafından tardedildiler [8].

Bu muvaffakiyetsizlik üzerine هشام ، مسلمة tarafından geriye çağırılarak yerine tekrar جراح gönderildi [9] ki, mumaileyh aynı sene zarfında البيضا ya kadar ilerlemiş ve şehri zaptetmiş. جراح m البيضا ya kadar ilerlediğini yalnız ابن الاثير [10] yazıyor.

[1] C. V. S. 55.

[2] a.a.h. 109, S. 164.

[3] C. V, S. 58.

[4] *Taberi*, C. II, S. 1506.

[5] 462 b. barhebrus, Bedjan tabi S. 119

[6] Ed. Brook S. 235: h. 728 m. 1039 tarihinde Türklerin memleketine dahil oldu; fakat kuvvetli bir ordu ile karşılaştı, mağlûben avdete mecbur kaldı, geriye döndükten sonra dülgere esnafını topluyarak tekrar ilerledi, bu sefer galip gelerek orada istihkâm ve şatolar inşa ettirdi.

[7] *Taberi*, C. II, S. 1521.

[8] *Taberi*, C. II, S. 1527.

[9] C. V, S. 62. *Michael Syrus* (462 b). Meslemenin hizmeti hakkında « Türklerin bu esnada çekilmeye başladıklarını kaydediyor.

[10] C.II, S. 1530. bak: ابن الاثير, C.V, S. 63.

Taberinin verdiği malûmattan şu kadarını biliyoruz ki, جراح ancak ertesi sene (h. 112-m. 730) tarihinde Hazarlara taarruz etmiş ve onlar tarafından maiyetile beraber ihata edilerek imha edilmiştir.

Kayda şayan dır, ابن الاثير (h. 108 - m. 726) vakayii sırasında atı-deki malûmatı veriyor: Bu sene de türk hükümdarının oğlu Azerbaycanı istilâ ederek şehirlerinden bir kaçını muhasara etti. الحارث بن عمرو onlara karşı hareket etti; iki ordu karşılaştı ve aralarında harb oldu. Türkler firara mecbur oldular. الرس, الحارث (Aras) nehrini geçinceye kadar türkleri takip etti; o zaman Hakanın oğlu geriye dönerek muharebeye yeniden başlamak istedi ise de tekrar firara mecbur kaldı. Türkler bu muharebede pek çok maktul bıraktılar [1].

Diger menbaların bu vak'a hakkında tamamile sakit kaldıklarını ve (h. 111) senesinde حارث tarafından defedilen Hazar istilâsından gerek Taberinin ve gerekse ابن الاثير in bahsettiklerini düşünürsek ابن الاثير in 108 senesi vakayiinden bahis raporunu 111 senesi vakayiine ait raporun istical edilmiş sureti gibi telâkki etmekten kendimizi alamayız. Eğer bu ihtimal tahakkuk ederse 104 senesi vakayiine ait raporun nihayetinin de buna mümasil muzâaf bir rapor ile karışmış olması ihtimali mevcuttur. Malzeme noksanından dolayı bu vakayi hakkında daha kat'i bir şey söylemek mümkün değildir.

Körösi csoma Archivum mecmuasının 1924 Febr. 25. I. Ketet 4. Szam. S. 280-292 ve 1925 April I. I. Band. 5 Heft. S. 356-368 nushalarında çıkan bu yazı A. Cemal Köprülü tarafından türkçeye çevrilmiştir.

[1] C. V, S. 35.